

Overgenomen uit: Begijnhofkrant 57 (2017) 2- 10

## Begijnen en boeken

De boekencollectie van het begijnhof in Turnhout (deel 3)

Mystieke boeken: *Den grondt-steen der volmaecktheyt - Die grote Evangelische Peerle*  
Hugo Vanden Bossche

Naast de boeken met commentaren op het *Hooglied*<sup>1</sup> (het minnelied der minneliedereren) bevat de boekencollectie onder meer *Den grondt-steen der volmaecktheyt*, een mystiek boekje dat volgens het titelblad werd toegeschreven aan Meester Gerardus de Groote van Deventer, maar dat, zoals verder nog wordt besproken, een werk met een twijfelachtig auteurschap is.<sup>2,3</sup> Met *Die grote Evangelische Peerle* bezaten de Turnhoutse begijnen en/of begijnenpastoors een van de belangrijkste mystieke teksten uit de 16de eeuw. Deze ‘bestseller’ wordt toegeschreven aan een ‘Anonyma Virgo’.<sup>2</sup>

### 1. Een mystiek boekje:

#### Den grondt-steen der volmaecktheyt<sup>3</sup>

"Die minne is seer merckelijck die dood gelijk  
(‘Den grondt-steen’, blz. 144)



Titelblad van *Den grondt-steen der volmaecktheyt* (inventarisnummer boekencollectie nr. B1616<sup>4</sup>).  
Dit boekje was in de 17de eeuw mogelijk eigendom van Jenneken Lambaerts (?).

De volledige titel van het in 1638 bij Hendrick Aertssens (Antwerpen) gedrukte boek luidt: *Den grondt-steen der volmaecktheyt inhoudende de maniere om door een Gheestelijcke doodt ons selfs / te komen tot een Goddelijck leven in Christo.*

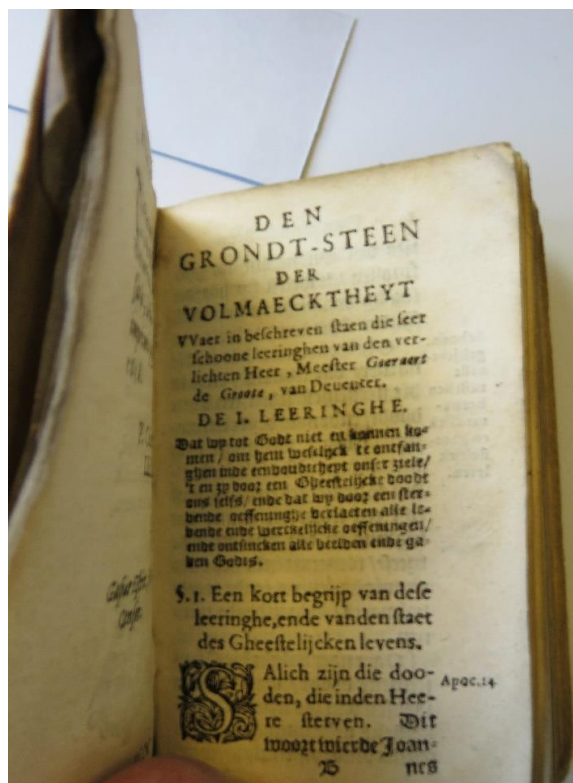
In de ‘Voor-reden’ verhaalt ‘eenen liefhebber der selver P.S.’ (liefhebber van Geert Groote (?), liefhebber der volmaecktheyt<sup>5</sup>) dat dit in het Diets geschreven<sup>3</sup> ‘Boecxken’ vele jaren ‘verdonckert’ heeft gelegen en door zeer weinig mensen gekend was. Hij schrijft:

“Het heeft den Heere belieft dat het nu in ’t licht zou komen, tot vertroostinghe ende profijt van alle zielen die hem puerlijck sijn soekende, ende tot meerdere bevestinge van die edele waerheyt die nu soo bestreden ende verworpen wordt.”

Op de titelpagina wordt dit werk door bovenvermelde ‘lief-hebber der selver’ (uitgever)

toegeschreven aan Meester Gerardus de Grootte van Deventer, “die gheleeft heeft in ’t jaer 1350” (Geert Grootte (Grote) is geboren in Deventer in oktober 1340 en aldaar overleden op 20 augustus 1384). Ook in de *Approbatio*, die na een door P.S. geschreven gebed - *Aen Christo Jesu* - en de Voorreden komt, wordt het werk toegeschreven aan *M. Gerardi Magni* (Magister Gerardus Magnus). De uitgever heeft bovendien het werkje (274 blz.) als volgt ingeleid: “*Den Grondt-steen der Volmaecktheyt waer in beschreven staen die seer schoone leerighen van den verlichten Heer, Meester Geeraert de Grootte van Deventer.*”

Na de tekst van ‘Den Grondt-steen’ (van blz. 1 tot en met 246) en de ‘Tafel, van het Inhoudt des Boecks’ volgt: ‘Kort begriip’ van Meester Geerardus Magnus leven. Zoals vermeld in het boekje, werd deze tekst overgenomen uit de door Thomas a Kempis geschreven *Vita Gerardi Magni* en uit de *Chronycke des Cloosters der Regulieren van Windesem* (Windesheim) en uit het leven van ‘den seer verlichten, ende Godt salige Joannes Ruyf-brochoij’. Daarna volgen nog 10 bladzijden met ‘Sommige leeringhe ende Spreeckwoorden vanden Eerweerdighen Geerardus Magnus’, overgenomen uit de *Conclusa et proposita* die Thomas a Kempis achter zijn *Vita Gerardi Magni* heeft geplaatst.<sup>3</sup>



Pagina 1 van *Den grondt-steen der volmaecktheyt*

Op 19 september 1638 verleent Phillipus (Filips IV, koning van Spanje, graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant,...) aan beëdigd boekdrukker Hendrick Aertssens uit Antwerpen het alleenrecht tot het drukken van een ‘*Boecksken ghenamt: Den Grondt-steen der Volmaecktheyt, ghemaect eertijds door Meester Geeraert van Deventer*’. Dit privilege werd ondertekend door Steenhuyse. Steven van Steenhuyse was van 1630 tot 1647 secretaris van de Raad van Brabant.<sup>6</sup> Dus ook in dit privilege wordt het boekje toegeschreven aan Geert Grootte, de inspirator (grondlegger) van de ‘Beweging van de zusters en broeders van het gemene (gemeenschappelijke) leven’ (beter bekend als de Moderne Devotie). De uitgever van het boekje *Den grondt-steen der volmaecktheyt* heeft blijkbaar niet getwijfeld om dit oorspronkelijke ‘Dietsch geschrift’ toe te schrijven aan Geert Grootte. Ook de door de rooms-katholieke kerk aangestelde censoren (boekenkeurders) hebben de uitgever gevolgd. Deze censoren waren de Antwerpse kanunnik Petrus Coens, licentiaat in de theologie, kanunnik van het kapittel van de kathedraal van Antwerpen en censor, en de door het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal aangestelde plebaan, Gaspar Estrix.

Even terzijde: het was kanunnik Petrus Coens die in 1628<sup>7</sup> en 1629<sup>8</sup> in zijn boeken als reactie op de verering (vooral door Brabantse begijnen) van de H. Begga en de vele verzinsels<sup>9</sup> de onjuistheid van de Begga- legende (Begga als stichteres van de begijnenbeweging) benadrukte. Hij trachtte ook de etymologische band tussen Begga en begijn te weerleggen.<sup>10</sup> In deze teksten duidde hij, zoals onder meer Aubertus Miraeus<sup>9</sup> voor hem, Lambertus le Begue als mogelijke stichter van de begijnen aan. Coens' studies leidden tot een hevige pennenstrijd met onder anderen kanunnik en censor Zegerus van Hontsum (1628)<sup>11</sup> en de ongeschoeide karmeliet Elias van Sint-Theresia.<sup>12</sup> Kanunnik Coens moet toen toch velen van de onjuistheid van de Beggalegende overtuigd hebben.<sup>10</sup> Maar de Leuvense professor Erycius Puteanus (Eric De Put) 'bewees' in 1630<sup>13</sup> op basis van drie Vilvoordse oorkonden uit 1065, 1129 en 1151 dat het begijnhof van Steevoort (Vilvoorde) al bestond voordat Lambertus le Begue omstreeks 1170 in Luik een groep religieus gestemde maagden en weduwen (ook mannen) samenbracht rond het kerkje van Sint-Christoffel.<sup>2,9</sup> Dus Petrus Coens had (toen) ongelijk; Lambertus kon niet de stichter van de begijnenbeweging zijn.<sup>9</sup> Pas 200 jaar later werd aangetoond dat de oorkonden dateren van 1365, 1429 en 1451.<sup>14</sup> Puteanus' bewijsvoering kon worden afgevoerd. Ook de verdediging van de in ca. 695 overleden H. Begga als stichteres van de begijnenbeweging (einde 12de - begin 13de eeuw) had geen enkele historische grond. Maar tot in de 20ste eeuw bleef een groot aantal van onder meer de Turnhoutse begijnen geloven dat de H. Begga hun stichteres was.<sup>2,9</sup>

Terug naar het boekje, waarin de auteur onder het motto '*Salich zijn die dodende inden Heere sterven*' (Apoc. 14:13) het geestelijk sterven beschrijft, waarbij hij de klemtoon legt op de onbaatzuchtige minne, de gelatenheid en de armoede van geest.<sup>15</sup>

### **Wie was de uitgever?**

Volgens Albert Ampe S.J. zou 'eenen lief-hebber der selver' of 'liefhebber der volmaecktheyt'<sup>5</sup> de kapucijn Gabriël van Antwerpen (Carolus Tibanti, °Antwerpen 1594 - †Maastricht 1656) geweest zijn.<sup>16</sup> Dit wordt bevestigd door pater Hildebrand.<sup>5</sup> Dat deze kapucijn daarmee akkoord gaat, wil wel wat zeggen, want zeer dikwijls is hij het oneens met pater Ampe.<sup>5</sup>

Pater Gabriël is geen onbekende, want hij zorgde vooral voor het behoud van het katholieke literaire erfgoed. Deze kapucijn is de vertaler en uitgever van de *Naer-volghinge des armen leven Christi* van de Pseudo-Tauler. Dit werkje werd samen uitgegeven met de door de dominicaan J. De Lixbona vertaalde *Sermoenen* van Johann Tauler. Dit convoluut maakt deel uit van de boekencollectie van het begijnhof (inventarisnummer boekencollectie B1633<sup>4</sup>).<sup>17</sup> Pater Gabriël verzorgde ook de eerste, in het Nederlands gedrukte uitgave van Ruusbroecs meesterwerk *T'Cieraet der Gheestelycker Bruyloft* (Brussel, 1624).<sup>18</sup> Zoals in *Den grondt-steen der volmaecktheyt* staat zijn naam niet op de titelpagina. De Nederlandse druk van de *Geestelijke Bruiloft* werd "*Int licht ghebrocht door eenen liefhebber Christi*".<sup>18</sup>

Of pater Gabriël de uitgever was van '*Den grondt-steen*', werd blijkbaar later betwijfeld, want in 1968 vermeldt Leonce Reypens S.J. als uitgever van dit traktaat P.S. (zie verder). De uitgever -- wie het ook zij -- moet over voldoende gegevens hebben beschikt om *Den grondt steen der volmaecktheyt* toe te schrijven aan Geert Groote en ook de censoren hebben dat aanvaard. En toch wordt zijn auteurschap door verschillende onderzoekers betwist.

### **Wie was de schrijver van *Den grondt-steen der volmaecktheyt*?**

Volgens J.G.R. Acquoy (°03.01.1829 - †15.12.1896) verwijst de inhoud van dit mystieke boekje volstrekt niet naar Geert Groote.<sup>3</sup> Predikant (in de Nederlands-Hervormde Kerk) en hoogleraar (Rijksuniversiteit Leiden) Acquoy was na vele jaren studie zeer vertrouwd met de werken van Geert Groote en de door hem en zijn leerling Florens Radewijns 'gestichte' gemeenschappen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven.<sup>19,20</sup> Ook het kapittel en de kloostervereniging van Windesheim die uit de gemeenschap van het gemene leven is ontstaan, heeft hij jaren bestudeerd. Deze studie leidde tot de publicatie van het boek '*Het klooster te Windesheim en zijn invloed*'.<sup>21</sup> Acquoy was dus goed geplaatst om het auteurschap van *Den grondt-steen der volmaecktheyt* niet aan Geert Groote toe te kennen.

Welke tegenargumenten werden gebruikt? Volgens Acquoy was Meester Gerardus de Groote van nature geen mysticus, maar wel “een man van het woord en de daad, niet van het schouwend leven en ‘onberoerlijke’ rust. Een geest als de zijne kon zich niet verliezen in God, niet opklimmen in de duisterheid Gods, niet minnelijk ontzinken in den diepen afgrond der Godheid.”<sup>3</sup> Volgens Dom J. Huijben o.s.b. eist Groote ‘voor alles een trouwe weergave der stoffelijke realiteit en voelt hij weinig voor symboliek en hoge bespiegelingen’.<sup>18</sup> Dat wil niet zeggen dat Geert Groote geen eerbied had voor personen die dit wel konden. Hij had een diepe eerbied en bewondering voor Ruusbroec (Ruysbroeck) en de diepe leer van zijn geschriften. Anderzijds had hij kritiek op de taal en bewijsvoering in vele geschriften van zijn vriend.<sup>18</sup> Geert Groote vertaalde drie werken van Ruusbroec in het Latijn; hij aarzelde echter niet om kleine correcties aan te brengen. Maar toen de *Gheestelycker Bruyloft* werd aangevallen, nam hij de verdediging van de teksten op zich.<sup>18</sup> Dankzij het gezag van Geert Groote werd de leer van Ruusbroec ge vulgariseerd in de geschriften van de Moderne Devotie.<sup>18</sup> Onder meer dankzij deze geschriften is Ruusbroecs ideeengoed verspreid en heeft het rechtstreeks of onrechtstreeks mystieke en ascetische werken beïnvloed.<sup>22</sup>

### *Een mysticus, maar wie?*

Het zou kunnen dat het manuscript in de 15de eeuw is geschreven, op voorwaarde dat de uitgever het, naar de gewoonte van die tijd, in zijn eigen spelling heeft overgezet.<sup>3</sup> Pater Ampe plaatst het zelfs in de 14de eeuw (zie verder).<sup>16</sup> Bij het doornemen van de tekst kan er niet aan worden getwijfeld dat de schrijver een mysticus was en volgens Acquoy “van dezelfde soort als Johannes Ruusbroec en Hendrik Mande, maar in gaven niet gelijk aan hen”.<sup>3</sup> De mysticus Hendrik Mande (°Dordrecht, ca. 1360 - †in broederhuis Sion bij Beverwijk, 1431) sloot zich in 1395 aan bij de Broeders des Gemenen Levens of juister bij de nieuwe, door Florens Radewijnsz († 1400) gestichte beweging der augustijnse koorheren van Windesheim bij Zwolle. Deze mysticus wordt de Noord-Nederlandse Ruusbroec genoemd, maar gezien zijn geringe zelfstandigheid tegenover Ruusbroec (en ook Hadewijch)<sup>23</sup> zou ik zijn mystieke teksten qua inhoud (niet qua taal, hij had een veel betere pen) toch niet op dezelfde hoogte plaatsen als die van de ziener van Groenendaal.

Ondanks zijn jaren studie had Prof. Acquoy in 1888 geen idee wie de schrijver was. De jezuïeten Albert Ampe en medeoprichter van het Ruusbroec genootschap, Leonce Reypens brengen ons op het spoor van Willem Jordaens.<sup>24, 25</sup> De Brabantse mysticus Willem Jordaens van Heersele (ca. 1321-1372, magister in de theologie)<sup>18</sup> trad in 1352 in het klooster van Groenendaal in. Als reguliere kanunnik leefde hij 20 jaar naast Ruusbroec. Als goede latinist vertaalde hij vier van diens werken: de *Brulocht*, het *Tabernakel*, de *Blinkende Steen* en de *Zeven Trappen*. Hij schreef ook enkele mystieke teksten in het Latijn en -- wat lange tijd niet geweten was -- ook in de volkstaal (Middelnederlands), waaronder een scholastisch-mystiek traktaat *De mystieke mondkus*.<sup>22</sup> Onder de door dr. Ampe opgespoorde werken, waarvan gedachte en stijl de hand van Jordaens verraden, bevindt zich het boekje *Van eenen stervenden leven*.<sup>25</sup> Volgens dr. L. Reypens S.J. stemmen de hoog mystieke inhoud en stijl helemaal overeen met die van Jordaens.<sup>25</sup>

Dit traktaat werd in 1638 door P.S. te Antwerpen uitgegeven onder de titel *Den Grondt-steen der Volmaecktheyt*, een ‘gemoderniseerde druk’<sup>16</sup> van het 14de-eeuwse geschrift *Van eenen stervenden leven*. Tot nader orde is de magister in de theologie en reguliere kanunnik Willem Jordaens de auteur van het mystieke boekje.

## 2. Die Evangelische Peerle

*“Hi voortcoemt uut de slaepcamer des geests inder sielen, ende in dat herte des menschen, ende verwandelt den mensche altemael in christus natuer”*<sup>26</sup>

*Die Evangelische Peerle* is een van de hoogtepunten van de 16de-eeuwse mystieke beweging. De Middelnederlandse tekst werd – in verschillende versies – vele malen herdrukt en is in het Latijn, Frans en Duits vertaald.<sup>27</sup> De tekst bestaat uit korte hoofdstukken die ‘de weg naar binnen beschrijven en de lezer oproepen die weg te bewandelen om de ‘parel’ – de ontmoeting met God – in zichzelf op te graven. Gebeden, meditatie, overwegingen, oefeningen wisselen elkaar af, geschreven in een vrije en frisse stijl, nog ‘onbesmet’ door de retoriek van de Contrareformatie.<sup>28</sup>

De schrijfster van de *Peerle* is erin geslaagd om de grote mystieke traditie van de Nederlanden (Ruusbroec) te versmelten met die van het Rijnland (Eckhardt, Suso, Tauler) tot een nieuwe mystieke cultuur.<sup>28</sup> Opvallend is de nadruk die in dit werk, maar ook in *De tempel van onze ziel*, dat tot nader order aan dezelfde schrijfster wordt toegeschreven, wordt gelegd op de centrale plaats van Christus op de weg van het geestelijke leven. De Keulse kartuizers, die ervoor zorgden dat de *Evangelische Peerle*, *De tempel van onze ziel* en onder meer ook de werken van Maria van Hout (†1547)<sup>29</sup> werden uitgegeven, plaatsten de *Peerle* in de traditie van Dionysius de Areopagiet, Bernardus en Dionysius de Kartuizer: *“heilige doctoren vanden inwendigen leven”*.<sup>30</sup>

De *Peerle* werd onder meer gelezen door mannelijke religieuzen en seculiere geestelijken, katholieken en ‘protestanten’, kloosterzusters en begijnen.<sup>31</sup> Het is dus niet verwonderlijk dat ook in de boekencollectie van het Turnhoutse begijnhof een exemplaar van dit belangrijke mystieke boek aanwezig is (inventarisnummer boekencollectie B1501<sup>4</sup>).



*Titelblad van Die grote evangelische peerle, vol devoter gebeden, godlijcker oeffeninghen ende geestelicher leeringhen. Gedrukt Thantwerpen binne die Camerpoorte in den Mol by dye weduwe van Henrick Peeteruen [Peetersen] 1556. De voorrede is van priester Nicolaus van Esch [Esschius, †1578], die als uitgever de Keulse kartuizer Dirk Loer in 1542 opvolgde. Dit boek bevat, zoals alle edities van Die grote evangelische Peerle, drie boeken met respectievelijk 53, 56 en 58 hoofdstukjes. Van Die Tafel is alleen de eerste pagina overgebleven. Het boek vertoont brandschade (ook van sigaren?) en mogelijk is daarom de eerste boekomslag vervangen. De huidige kaft komt van een gebedenboek (2de helft 17de eeuw?), waarvan een bladzijde uit de inhoudstafel is overgebleven. Dit boek bevatte de Litanie gemaect door den Paus Leo III (†816) tegen de peste. Inventarisnummer boekencollectie: B1501<sup>4</sup>*

Voor we enkele van de verschillende edities bespreken, vraag ik mij af hoe een mystiek boek zo populair kon zijn. Een antwoord is mogelijk te vinden in teksten van Paul Begheyn S.J.<sup>31</sup> Volgens pater Begheyn ligt het geheim van de populariteit van dit werk in de herkenbaarheid, waarmee de Arnhemse<sup>30</sup> (?) schrijfster in directe taal vertelt wat zij zelf ervaren en ontdekt heeft.<sup>31</sup> Zij schrijft: “Wie God wil zoeken en vinden, moet Hem zoeken in zichzelf, in het binnenste van de ziel. Daar is het beeld van God te vinden.” En nog: “Wanneer de mens de kern van zijn eigen bestaan heeft ontdekt en daarin God zelf heeft erkend, ontstaat er een intimiteit, waarbij alle woorden tekortschieten. Stamelend en tegelijkertijd vol durf en vindingrijkheid probeert zij die eenheid tussen God en mens toch onder woorden te brengen. Indrukwekkend getuigt zij van de liefde die God voor de mens heeft.”<sup>31</sup>

Opvallend in de teksten van deze onbekende schrijfster is de nadruk die zij legt op de centrale plaats van Christus op de weg van het geestelijke leven. Paul Begheyn schrijft hierover: “Onmisbaar in haar geloofsbeleving is de centrale plaats die Jezus daarin inneemt. In Hem is God mens geworden en in Hem krijgt Gods vreugde om onder de mensen te verkeren, concreet gestalte. Via de mensheid van Jezus treedt de mens binnen in de ruimte van God. Waar de mens waarachtig met God verbonden is, is er nooit sprake van concurrentie, maar altijd van wederzijdse onmisbaarheid. Wie met God wil meewerken, kan niet wereldvreemd zijn, leest men in de *Peerle*. Echte mystiek is het tegendeel van schijnheiligheid. Het is geen vrome luiheid, noch luie vroomheid. De relatie met God wordt geen doel op zichzelf. In de *Peerle* staat: “Wat baten de bloesems, als er geen vrucht op volgt?” Met ongewone felheid keert de schrijfster zich tegen hen wier heiligheid steriel en ik-gericht is: “Alle heiligheid die een ander tot last is, is niet oprecht.”<sup>31</sup>

Wat mogelijk ook heeft bijgedragen tot de populariteit van de *Peerle*, is dat de schrijfster in een verstaanbare taal gebruikmaakt van teksten van onder anderen Anselmus, Augustinus, Bernardus (*Sinte-Bernard*), Gregorius, Paulus en Tauler. In het ‘Woord tot den lezer’ schrijft de eerste uitgever van de *Peerle*, de Keulse kartuizer Dierick (Dirk) Loer:

*“Mer nu zijn hier in desen boeck dye leeringhe Thauleri veel claerder beschreven voor alle menschen dan in zijn Sermonen<sup>4</sup>. Ende hier in zijn oock veel devote ghebeden ende oeffeninghen die daer in niet en zijn.”*<sup>26</sup>

### ***Die (Kleine) Evangelische Peerle*** ***Edities 1535 en 1536***

In 1535 werd in Utrecht bij Jan Berntsz een boekje gedrukt met als titel *Margarita (parel) Evangelica, een devoet boecxke geheete die Evangelische Peerle*. Dit boekje bezit een uitzonderlijke literaire en spirituele kwaliteit. Het bevat een van de belangrijkste 16de-eeuwse mystieke teksten.<sup>31</sup> Op het titelblad van deze eerste uitgave en versies van de later gepubliceerde *Grote Evangelische Peerle* staat de volgende tekst uit het evangelie naar Mattheus (Matt. 13/44): “*Dat rijck gods is ghelijc enen mensche die goede / peerlen soect. Ende als hi een costelijke peerl geuonden heuet. so vercoopt hi alles wat hi heeft ende coopt si.*” In de *Evangelische Peerle* beschrijft de auteur de weg naar de schat, ‘de parel’, die in de mens verborgen zit.



*Margarita Evangelica, een devout boecxke[n] geheete[n] die Evangelische Peerle. (1535). Foto genomen via scherm van laptop uit exemplaar aanwezig in Bibliotheek Universiteit Antwerpen, Locatie: UA-CST, Plaatsing: RG 1099 D 18<sup>32</sup>*

Wie de auteur is, weten we niet. Er werden een tweetal namen -- Maria van Hout en Reinalda van Eymeren -- naar voren geschoven, maar die hebben een kritische analyse niet overleefd<sup>30</sup> (zie verder). Het enige wat we nu met zekerheid kunnen schrijven, is: het boek is geschreven in de 16de eeuw door een schrijfster die mogelijk in Arnhem<sup>30</sup> woonde en anoniem wilde blijven. Volgens pater Begheyn zou de schrijfster in 1535 72 jaar oud geweest zijn.<sup>31</sup>

Het boekje, ter grootte van een briefkaart en 3,50 cm dik<sup>31</sup>, werd door de Keulse kartuizer Dierick (Dirk) Loer (†1554) van Straten bij Eindhoven (ook bekend als Dietrich Loher, *Theodoricus Loher a Stratis*) samengesteld uit aantekeningen (geschriften) van een niet nader genoemde *Anonyma Virgo* (anonieme maagd). Hoewel volgens Loer “het boek bedoeld is voor wie deze hoge leer kan begrijpen; wie daartoe niet in staat is, moet het ongelezen laten”<sup>30</sup>, was de *Peerle* op slag populair en beleefde het boekje een jaar later in Antwerpen bij Simon Cock al een herdruk.<sup>31</sup> De tekst is dezelfde als die in de druk van 1535, alleen is de taal verbrabantst.<sup>30</sup>

Over dit boekje schrijft Broeder Loer in zijn ‘Woord tot de lezer’<sup>26</sup> bij de verantwoording van de volgende editie (zie hieronder) dat hij naast de “*menigerley devote boecken, Latijn ende Duytsce*” die hij met de hulp van God en op bevel van zijn overste “*voorleden jaren door die druck int licht gebracht*” heeft ter ere van God en de zaligheid van de zielen, “*so is ooc uitgegaen een boecxken geheeten dye Evangelische Peerle, vol godliker leeringen om een heylich leven te vercrijgen ende onsen gheest, ziel ende lichaem in God te vereenighen ende over te setten. Welc boecxken van vele goeder menschen met groter begheerten gecocht ende ghelesen is, also dattet ander werf tot Antwerpen gedruet werdt.*”<sup>26</sup>

Even terzijde: in dit ‘Woord tot de lezer’ vermeldt Loer ook dat hij met de uitgave van boeken “de nefaste invloed van Lutherse boeken wil tegengaan”.<sup>30</sup> Ook de Keulse kartuizer Laurentius Surius had met de vertaling in het Latijn van alle werken van Ruusbroec (vanaf 1549) een apologetisch (het geloof verdedigend) doel.<sup>18</sup> Waarschijnlijk werd het uitgeven van de werken van onder meer Dionysius de Areopagiet, Hendricus Suso, Johannes Tauler, Hendrik Van Herp, Dionysius de Kartuizer<sup>22</sup> en Maria van Hout (Oisterwijk)<sup>29</sup> door de kartuizers gezien als een wapen in de strijd tegen het ‘protestantisme’. Het heeft de Reformatie niet kunnen afremmen, maar was alleszins in vergelijking met de boekverbrandingen in Leuven, Antwerpen en Gent (1521)<sup>33</sup> en de terechtstelling op de brandstapel van onder meer de augustijner monniken Hendrik Voes en Johannes van Essche op de Grote Markt in Brussel (1 juli 1523)<sup>34</sup> een humaner manier om het ‘ware geloof’ te verdedigen. Bovenstaande herinnert er ons ook nog eens aan dat de 16de eeuw de tijd was van het moreel verval in de Kerk, de Reformatie en Contrareformatie, de inquisitie, de beeldenstormers, de pest en andere epidemieën, het godsdienstig fanatisme, godsdienst- en andere oorlogen.<sup>2</sup>

## ***Die Grote Evangelische Peerle***

In het bovenvermelde 'Woord tot den lezer' meldt Broeder Dierick Loer dat hij (tot zijn verbazing) pas na het verschijnen van de tweede druk van *Die (kleine) Evangelische Peerle* een veel uitgebreidere versie, waarschijnlijk de originele, van de *Peerle* in handen kreeg. Hij noemt deze versie de '*Grote Evangelische Peerle*', waarin meer "inwendige vierighe gebeden ende devote oeffeningen" staan.<sup>26</sup>

### ***Edities 1537/1538 en 1539***

In 1537 (titelblad)/1538 (colofon) geeft Dirk Loer voor het eerst de veel omvangrijkere editie uit van *Die Grote Evangelische Peerle vol devoter gebeden, godlijcker oeffeningen, ende geesteliker leeringhen, hoe dat wij dat hoochste goet (dat God is) in onser sielen sullen soecken ende vinden [...]* Nu eerstwerf in dye druck gebracht door die Cathuser tot Cuelen. Dit boek werd in Antwerpen bij Henrick Peetersen van Middelburch gedrukt. Het bestaat uit drie boeken, met respectievelijk 53, 56 en 58 hoofdstukjes, terwijl de 'kleine' *Peerle* slechts 39 hoofdstukjes in een boek omvatte.<sup>30</sup> Bij dezelfde drukker verscheen in 1539 een herdruk. Deze kartuizer moet een enorm gedreven uitgever geweest zijn, want in 1538 heeft hij de door prior Petrus Blomevenna uitgegeven *Spiegel der Volcomenheyt* samen met andere traktaten van Hendrik van Herp in een boek gepubliceerd met als titel *Mystica Theologica*.<sup>22</sup>

### ***Van Dirk Loer naar Nicolaas van Esch***

Tot op heden zijn we nog niet veel te weten gekomen over de identiteit van de auteur van dit in de 16de tot de 18de eeuw 'populaire' boek. Gezien de vicaris van de kartuizerorde in Keulen Dirk Loer pas na de publicatie van de (*Kleine*) *Peerle* tot zijn verbazing ("te voren niet en wiste") de volledige tekst in handen kreeg, moet hij de schrijfster niet gekend hebben.<sup>30</sup> In het 'Woord tot de lezer' schrijft hij: 'Die dit boekje gemaakt heeft, is een notabel verlicht mensche, niet alleen van geslachte, maar veel meer van duechden edel, wiens name inden boec des levens (Openb. 21:27) gescreven ende bekent moet wesen; ende is van joncx op tot inder outheyt in dit geestelic leven wel geprobeert, ende heeft dit uut eyghen ondervondenheyt beschreven. Daer om en is daer niet aen te twifelen dit boec is uut den heyligen gheest ghemaect tot veel menschen salicheyt.'<sup>30</sup>

Misschien vinden we bij Nicolaas van Esch (Nicolaus, Claes van Esch of Nicolaus Esschius), die een van de belangrijke inspirators van de katholieke hervorming was, meer informatie? Vanaf de uitgave van 1542 was de bij de begijnen van Diest<sup>35</sup> en Oisterwijk<sup>29</sup> en bij de Keulse kartuizers<sup>2</sup> welbekende Claes van Esch (°Oisterwijk 1504 - †Diest 1578) de inleider en tekstbezorger van een 'vernieuwde' uitgave van de *Grote Peerle*. Daarbij dient opgemerkt te worden dat een reeks godsvruchtige oefeningen van Nicolaus Esschius werd uitgegeven met als titel *Exercitia Spiritualia (Godsvruchtige Oeffeningen*<sup>22</sup>), waarin hij de theorie ontwikkelde van de Christusbeleving van de "hem zoo wel bekende *Evangelische Peerle*. Op die wijze werd hij een van dezen die het meest hebben bijgedragen om de hoofdgedachten van dit meesterwerk der mystiek te verspreiden."<sup>36</sup> Een van de leerlingen van Esschius, Johannes Lumnius, pastoor van het Antwerpse begijnhof, heeft door woord en schrift de leer van de Christusbeleving uit de *Peerle* onder de begijnen verspreid.<sup>36</sup> *Margarita Evangelica, een devoet boecxke[n] geheete[n] die Evangelische Peerle. (1535). Foto genomen via scherm van laptop uit exemplaar aanwezig in Bibliotheek Universiteit Antwerpen, Locatie: UA-CST, Plaatsing: RG 1099 D 18*<sup>32</sup>

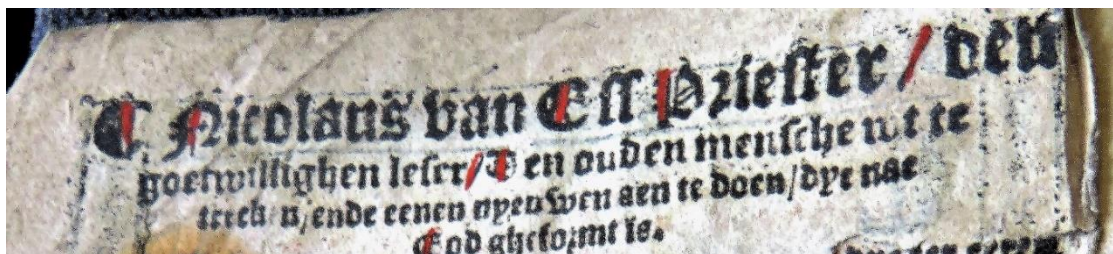




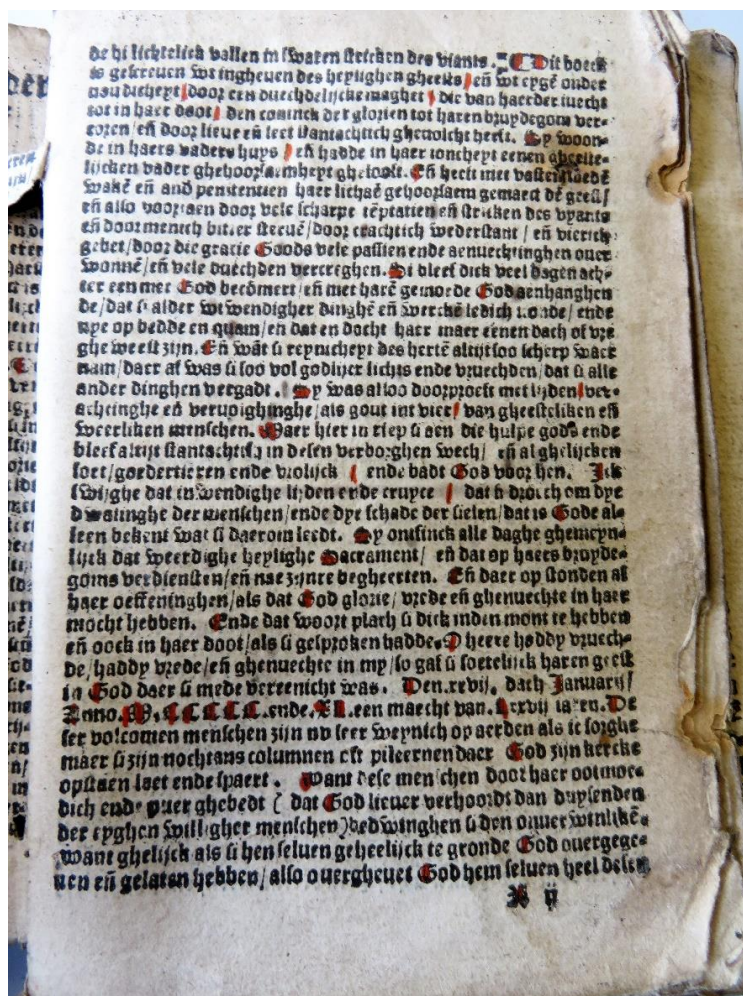
Titels van de drie 'boeken' (uit de editie 1556). Op deze foto is duidelijk te zien hoe een begijn (of pastoor) in het hele boek met rode inkt letters en schuine streepjes (leestekens) heeft aangebracht.

#### Editie 1542

In 1542 werd *Dye Groote Evangelische Peerle* in den gouden eenhoorn 'buyten dye Camer poorte' te Antwerpen bij Willem Vorsterman (†1543) gedrukt. Op de titelpagina wordt duidelijk de bedoeling van priester Claes van Esch vermeld: "Nu ten lesten wel gecorrigeert / ende vermeerdert / ende met schoonder letter correct gedruet."



Opschrift 'Woord tot de lezer': Nicolaus van Ess priester: den goetwillighen leser/Den ouden mensche uut te treck[e]n/ēn eenen nieuwen aen te doen/die nae Godt gheformt is. (uit de editie 1556, inventaris nr. B1501<sup>4</sup>)



‘Woord tot de lezer’ (p. 2), overgenomen uit: *Die Grote Evangelische Peerle*, editie 1556 (inventaris boekencollectie nr. B1501). De tekst is praktisch dezelfde als die in de door Esschius uitgegeven en door Willem Vorsterman in 1542 gedrukte editie.<sup>26</sup>

De belangrijkste structurele vernieuwing is dat het ‘Woord tot de lezer’ van Dirk Loer is vervangen door dat van Van Esch, waarin hij een ‘uitgebreide schets’ (hagiografisch?) van de auteur opneemt.<sup>30</sup> Dat Van Esch de inleider en tekstbezorger is, blijkt duidelijk uit het opschrift van het ‘Woord tot den lezer’. “Dit boeck is gescreuen uut ingeven van de H. Geest ende uut eygen ondervondenheyt door een doechdelike maget.” Deze zin zou bij de voorstelling van elk traktaat dat door een vrouwelijke mystica is geschreven, gebruikt kunnen worden. De Kerk tolereerde door vrouwen geschreven mystieke teksten alleen wanneer kon worden aangetoond dat die teksten “geopenbaard” (“*ingeven des heyligen geests*”) waren. Een vrouw die nooit de scholing van een clericus kon hebben genoten, zo dachten de clerici althans, kon dergelijke geschriften niet uit zichzelf schrijven. Zo werd ‘ongeleetterdheid’ een garantie voor de waarachtigheid van de goddelijke inspiratie.<sup>29</sup>

Hier dient opgemerkt te worden dat toen Geert Groote bij zijn bezoek aan het klooster van Groenendaal (zie hoger) aan Ruusbroec (†1381) vertelde dat hij soms twijfelde aan de orthodoxie van sommige teksten, de mysticus antwoordde: “Meester Geert, weet dit wel: nooit heb ik geen woord neergeschreven tenzij onder de inspiratie van de H. Geest.”<sup>18</sup> Dus ook clerici beroepen zich op de goddelijke inspiratie om hun geschriften te verdedigen. Men moet dan wel juist neerschrijven wat de H. Geest inluistert. Geert Groote en vanaf 1396/1399 de Parijse magister Jean Gerson<sup>37</sup> hadden gelijk dat in het derde deel van de *Gheestelycker Bruyloft* Ruusbroec zich niet exact genoeg uitdrukte. In zijn meesterwerk beschrijft hij de mystieke eenwording zodanig dat het lijkt alsof hij van mening is dat het menszijn volledig verloren raakt in God. Volgens Gerson schrijft Ruusbroec dat het in de mystieke ervaring om een ‘substantiële eenwording met God’ zou gaan, wat neerkomt op de ketterij van het pantheïsme.<sup>22, 38</sup> Dat kan natuurlijk niet, want ook een mysticus of mystica blijft een mens.<sup>37</sup>

Ruusbroec moet deze fout erkend hebben, want in *Vanden XII beghinen* schrijft hij: “... *al leeft God in alle schepselen en elk schepsel in God, toch zijn die schepselen niet God, noch God die schepselen.*”<sup>37</sup> Of dit al dan niet de kanselier van de Parijse universiteit en later deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge Jean Gerson overtuigd heeft, is niet duidelijk.

Wat wel zeker is, is dat het derde deel van de *Gheestelycker Bruyloft* niet op de brandstapel is terechtgekomen, wat Gerson nochtans eiste, en dat Ruusbroec ook niet postuum als ketter werd veroordeeld. Integendeel, op 15 januari 1909 werd Jan van Ruusbroec zaligverklaard.<sup>18</sup>

Terug naar de eerste paragraaf van het ‘Woord tot de lezer’:

“*Dit boeck is gescrevenuut ingeven van de H. Geest ende uut eygen ondervondenheyt door een doechdelike maget, die van haar jeugd tot in haar dood den koning der glorien tot haeren bruydegom vercoren ende door lieve ende leed standvastig gevolgd heeft. Sy woonde in haers vaders huys ende hadde in haer joncheyt eenen geestelijken vader gehoorsaemheit geloeft.*”

Uit die zinnen leren we dat de auteur van de *Peerle* een deugdzaame maagd was. In de vorige edities was het niet duidelijk of de auteur een man of een vrouw was. Zij woonde in het huis van haar vader en had, op jonge leeftijd, aan een geestelijke de gelofte van gehoorzaamheid afgelegd. Zij heeft van haar jeugd tot aan haar dood “*den koning der glorien tot haeren bruydegom vercoren ende door lief ende leed*” standvastig gevolgd. Daaruit zou men kunnen afleiden dat zij een ‘begijnachtig’<sup>30</sup> leven leidde en niet dat van een reguliere kanunnikes in het Sint-Agnietenconvent van Arnhem (oorspronkelijk een huis van de ‘Zusters des Gemeenen Levens’). Daar zou volgens pater Begheyn een Reinalda (kloosternaam?) van Eymeren ingetreden zijn die door hem naar voren geschoven werd als de mogelijke schrijfster van de *Peerle*.<sup>31</sup> Wat tot nu toe niet kon worden bewezen.<sup>30, 39</sup> Kees Schepers vat het als volgt samen: “Terwijl we eerst een anonieme auteur hadden van wie we niets weten, is nu de naam voorgesteld van iemand van wie we bijna niets weten.”<sup>30</sup>

In dit ‘Woord tot de lezer’ vinden we een belangrijke datum: “... *so gaf si soetelic haeren geest in god daer si mede vereenicht was, den XXVIII dach Januarii, anno MCCCCXXL (1540) een maeght van LXXVII (77) jaren.*” Volgens deze gegevens zou deze onbekende maagd in 1463 geboren zijn. Het kan toeval zijn, maar ook de Oisterwijkse ‘begijn’ en mystica Maria van Hout stierf op 77-jarige leeftijd.<sup>29</sup> De leeftijd van 77 jaar wekt wantrouwen, aangezien juist dit getal met ‘heiligheid’ verbonden is; het is namelijk tweemaal het perfecte getal 7. Het mag daarom niet worden uitgesloten dat de genoemde leeftijd geen historisch feit is.<sup>30</sup> Het enige wat we nu weten, is dat de onbekende schrijfster en Maria van Hout voor die tijd lang hebben geleefd. Ook weten we dat Maria in 1547 in Keulen overleed, dat is 7 jaar na de onbekende schrijfster. Daaruit kan worden afgeleid dat Maria niet de onbekende schrijfster is.<sup>30</sup>

### ***Margarita Evangelica, 1545***

In 1545 verscheen in Keulen de eerste editie van de Latijnse vertaling van de *Peerle*: *Margarita Evangelica, incomparabilis thesaurus divinae sapientiae* (‘onvergelijkbare schat van goddelijke wijsheid’).<sup>30</sup> Nicolaus van Esch (*Nicolaus Eschius pr.sbyter*) schreef de Latijnse ‘inleiding’, in feite een opdrachtbrief aan Buechard van den Bergh (Burchardis a Monte, †Arnhem 1566), de hofkapelaan van keizer Ferdinand I en later kapittel-deken van de Walburgiskerk in Arnhem. Van Esch’ leerling, de Keulse kartuizer Laurentius Surius, vertaalde de door Van Esch bewerkte (herschikte) tekst van de *Peerle* uit 1542 in het Latijn.<sup>30</sup>

Deze vertaling werd op vraag van Nicolaus van Esch gedrukt bij Melchior van Neuss (Novesianus)<sup>22</sup>, bij wie de Keulse kartuizer Gerard Kalckbrenner onder andere ook *Der rechte Weg zu der Evangelischer Volkomenheit* (De rechte weg naar een volmaakt evangelisch leven) van Maria van Hout in 1531 in druk heeft gegeven.<sup>29</sup> Merkwaardig is dat de uitgever in de Latijnse editie de uitgebreide schets van de auteur uit de uitgave van 1542 heeft weggelaten. In de ‘Opdrachtbrief’ schrijft hij (vertaald door K. Schepers<sup>30</sup>): “Wat de auteur betreft, het heeft geen zin uit te leggen wie dat is, aangezien hij/zij tot nog toe nooit heeft toegestaan te worden benoemd. Hij/zij is namelijk zeer hardnekkig in alle nederigheid en bescheidenheid en schrijft in het geheel niets uit dit werk aan

zichzelf toe, maar al wat als goed en vroom zou worden gezien, kent hij/zij toe aan God, de ene auteur van alle dingen, tot wiens glorie hij/zij al deze dingen bijeenbracht, nadat hij/zij zich intensief en ijverig gedurende vele jaren in deze oefeningen van vroomheid had bekwaamd.”<sup>30</sup>  
Deze tekst maakt de auteur nog onbekender: was het een man of een vrouw?

Wie de auteur ook moge wezen, *Margarita Evangelica* werd een ‘internationale mystieke bestseller’.<sup>39</sup> De invloed van de Latijnse *Peerle* en de vertalingen ervan in het Frans en het Duits op de ontwikkeling van de spiritualiteit in de 16de en 17de eeuw kan nauwelijks worden overschat.<sup>40</sup> Tenoren als de stichter van de congregatie van de Franse oratorianen (voor meer informatie over deze congregatie: zie ref. 41), kardinaal Pierre de Berulle (1575-1629), de kapucijn Benedictus van Canfield (1562- 1629), de heiligverklaarde bisschop van Geneve Franciscus van Sales (1567-1622), de Silezische mysticus Angelus Silesius (1624-1677) en de Duitse gereformeerde dichter Gerhard Tersteegen (1697-1769) zijn allen schatplichtig aan de *Peerle*.<sup>31, 40</sup>

Voor de nadruk die de schrijfster heeft gelegd op de centrale plaats van Christus op de weg van het geestelijke leven, heeft een grote invloed gehad op de ontwikkeling van (onder meer) de zogenaamde Franse spirituele school.<sup>27</sup> Dankzij de Keulse kartuizer Dirk Loer en priester Nicolaus van Esch hebben de geschriften waarin de onbekende auteur op een prachtige poëtische wijze<sup>42</sup> getuigde van haar leven in God, met God en door God, een zeer ruime bekendheid en verspreiding gekregen. Pater Begheyn schrijft: “Wie een harmonische spiritualiteit van eigen bodem zoekt, waarbij actie en contemplatie hand in hand gaan, kan bij haar terecht.”<sup>31</sup>  
Een voorsmaakje vind je in onderstaande tekst (uit de editie 154229, boek 1, 32ste hoofdstuk, een aantal Middelnederlandse woorden werden ‘vrij vertaald’<sup>42</sup>):

*“O Leven der levenden/ Licht der lichten/ Wesen der wesens/ Liefde der liefden/ daer ick uut dat innigste merch/ en uut die grondeloze goetheyt dies [van Uw] vaderlike herte voortgekomen ben/ en hebt [Gij] Uw geest in mi gegeeftet (uitgestort)/ en zijt dat leven mijnder siele/ en houdt Ghy mijn ziel in U/ en ghy zijt met Uw Goddelijk wesen/ woonende in de eenheid des wesens mijns siele/ en [Gij] zijt de macht en de cracht mijns geestes/ en die wijsheid en licht mijns gemoets/ en die goedheid die mijn siel vervult en omvanget/ en regeert/ en doet leven in minne. Aldus ben ic uut U voortgevloed/ als lief uut de Lieve (Geliefde). Hierop zijt Ghi die allerliefste/ want Ghi altijd blijft met U godlijcke tegenwoordicheit in mijnre siele/ en wilt daer nimmermeer (nooit) van scheiden/ want si (ziel) en mach buyten U een ogenblik niet leven/...”*

## Hugo Vanden Bossche

Tekst en foto's

## Literatuur en noten

1. Vanden Bossche H. (2017) *Begijnen en boeken. De boekencollectie van het begijnhof in Turnhout* (deel 2) *Het Hooglied*, Begijnhofkrant 56, p. 10-14
2. Vanden Bossche H. *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout*, vzw De Vrienden van het Begijnhof/Brepols Publishers, Turnhout, 2013, pp. 19, 25, 27, 34, 137, 138
3. Acquoy J.G.R. *Een mystiek boekje, op naam van Gerrit de Groote*, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1888, p. 68-74, [http://www.dbnl.org/tekst/\\_jaa002188801\\_01](http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002188801_01)
4. Vanden Bossche H. (2016) *Inventaris van de boekencollectie van het begijnhof te Turnhout*, verbeterde en uitgebreide versie (2016), De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw (aangepast op 18 juli 2017), [www.vriendenbegijnhof.be](http://www.vriendenbegijnhof.be) (zie: artikels en transcripties 1. 3)
5. Hildebrand P. *Gabriël van Antwerpen, uitgever van de Pseudo-Tauler en Ruusbroec*, In: *Bijdragen tot de Geschiedenis* Nr. 1, 1954, p. 843-850. Uit de tekst van pater Hildebrand over Gabriël van Antwerpen blijkt duidelijk dat deze kapucijn niet altijd kon instemmen met de ‘boekbesprekingen’ van pater Ampe: “P. Ampe toont een voorliefde voor onbewezen hypothesen en verkeerde interpretaties van bekende feiten.”
6. Van Rossum S. *Het gevecht met boeken. De uitgevers strategieën van de familie Verdussen*. [Antwerpen, 1589-1689], proefschrift tot het behalen van de graad van doctor in de geschiedenis, Universiteit Antwerpen, 2014, p. 63

7. Coens P. *Disputatio historica et brevis disquisitio, an Beghinae nomen, institutum & originem habeant à Sancta Begga, Brabantiae ducissa*, Antwerpen, 1628 <http://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:001755557>
8. Coens P. *Disquisitio historica de origine Beghinarvm et beghinagiorvm Belgii, cum adiunctis notis, quibus declaratio veridica, quod Beggin. nomen, institutum & originem habeant a sancta Begga Brabanti. Ducissa, illustratur*, Leodii (Luik), 1629, Stadsarchief Turnhout, Collectie J.E. Jansen, ODA 407. Dit boek werd in Luik en niet in Antwerpen gedrukt om zo de Antwerpse kerkelijke censor (van Hontsum?) te ontwijken.
9. Vanden Bossche H. (2012) *De Heilige Begga stichteres en patrones van de begijnenbeweging. Een succesrijke geschiedvervalsing*, Begijnhofkrant 36, p. 2-8
10. Trooskens M. *Begijnen in de moderne en hedendaagse tijden. I. De begijnenbeweging in de moderne tijd (16de-18de eeuw)*, In: *Begijnen en Begijnhoven*, Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Educatieve dienst dossiers tweede reeks 08, Brussel, 1994, p. 27-41
11. Van Hostrum Z. *Declaratio viridica, quod Beginae nomen, Institutum et Virginem habeant a S. Begga, Brabantiae Ducissa, opposita Historicae Disputationi de eadem re Petri Coens, qui repouit in eadem Declarationemi Notis*, Verdussen H., Antwerpen, 1628
12. Elias van Sint-Theresia, *Het gheestelyck palays der Beggyn-hoven in dry boecken verdeylt. Waervan den eersten bewijst S. Begga waerachterlyck der Beggynen fondateresse te zijn*, Antwerpen, Verdussen, 1628 (Deel 1: Stadsarchief Turnhout, ODA 878. Deel 2: Inventaris boekencollectie van het begijnhof: nr. M16A5)
13. Erycius Puteanus (De Put E.). *De begginarum apud belgas instituto et nomine suffragium; quo controversia recens excitata sopitur*, gedrukt bij Cornelis Coenesteyn, Leuven, 1630
14. Biesemans L. *Rijkdom van stilte en rust – 800 jaar begijnen en karmelietessen van Onze-Lieve-Vrouw ten Troost te Vilvoorde*, een uitgave van de Vriendenkring van de Troost, Drukkerij Peeters NV, Vilvoorde, 2006, p. 11
15. Porteman K. *De mystieke lyriek van Lucas Van Mechelen (1595/1596-1652)*, Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde, Gent, 1977-1978, p. 265
16. Ampe A. (1951) *Wie was de uitgever van 'Den Grondsteen'?*, Ons Geestelijk Erf XXV: 279-288
17. Vanden Bossche H. (2017) *Begijnen en boeken. De boekencollectie van het begijnhof te Turnhout (deel 1)*, Begijnhofkrant 55, p. 2-9
18. Verdeyen P. *Ruusbroec en zijn mystiek*, Davidsfonds, Leuven, 1981, pp. 83, 98, 99, 101, 111, 117, 128, 129
19. Brugmans H. *J.G.R. Acquoy*, In: P.J. Blok, P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Deel 2 (1912), p. 9-10, [http://www.dbnl.org/tekst/molh-003nieu02\\_01/molh003nieu02\\_01\\_0016.php](http://www.dbnl.org/tekst/molh-003nieu02_01/molh003nieu02_01_0016.php)
20. Rogge H.C. *Levensbericht J.G.R. Acquoy*, In: *Jaarboek*, 1897, Huygens Institute - Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW), Amsterdam, p. 57-96, <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00001110.pdf>
21. Acquoy J.G.R. *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Uitgegeven door het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht, 1875- 1880, 3 delen
22. Gielis M. *Jan van Ruusbroec 1293–1381*, Catalogus tentoonstelling over leven en werken van een Brabants mysticus, Tilburg, Theologische Faculteit, 10.05 - 30.09.1982, pp. 47, 52, 76, 77, 79, 86, 87
23. Reypens L. *Nieuwe onoorspronkelijkheid bij Hendrik Mande. Zijn 'Corte enighe Sprake' een vertaling*, Dietsche Warande en Belfort, jaargang 1921, p. 79-80
24. Ampe A. (1966) *Willem Jordaens in nieuw perspectief*, Ons Geestelijk Erf XL, p. 136- 166
25. Reypens L. *W. Jordaens van Herzele*, In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Deel 3, Koninklijke Academiën van België, 1968, p. 449-450
26. Broeder Dierick Loer, vicarius vander Cathuyser oorden tot Cuelen, *Die grote evangelische peerle, vol devoter gebeden, godlijcker oeffeninghen ende geesteliker leeringhen*, Antwerpen, Henrick Peetersen van Middelburch, 1537-1538, 'Woord tot den lezer', pp. 1, 3 <http://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:001696299>
- Nicolaus Eschius *Dye groote evangelische peerle vol deuoter ghebed'e, godlijcker oeffeningen, e'n gheestelicker leeringhen, hoe wy dat hoochste goet (dat God is) in onser sielen sullen soecken ende vind'e* Gheprent Thantwerpen...: by mi Willem Vorsterman, 1542, 'Woord tot den lezer', p. 2-3 <http://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:000211997>
27. Begheyn P.J. (1977) *De verspreiding van de Evangelische Peerle*, Ons Geestelijk Erf 51: p. 391-421
28. *De Evangelische Peerle*. <http://www.oudeabdij.be/archief/de%20evangelische%20peerle.html> - <http://www.flandrica.be/flandrica/items/show/731>
29. Vanden Bossche H. (2011) *De Oisterwijkse 'begijn' en mystica Maria van Hout. Eerste meesteres van het Convent van Betlehem*, Begijnhofkrant 31, p. 2-6
30. Schepers K. (2013) *Wat zeggen de vroegste edities over de auteur van Die evangelische peerle?*, Tijdschrift voor Nederlandse Taalen Letterkunde 129 (nr. 1), p. 26-54

31. Begheyn P. *Reinalda van Eemeren, 1463-1540, mystiek schrijfster*. Uit: *Biografisch Woordenboek Gelderland*, deel 2, Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis, Redactie: J.A.E. Kuys (eindredactie), R.M. Kemperink, E. Pelzers en P.W. van Wissing, Verloren, Hilversum, 2000, p. 28-30
32. <http://anet.uantwerpen.be/digital/opacuantwerpen/uarg/dg:ua:1175/N>
33. Taccoen L. *Op de plaats van de waarheid kan niet meer gesproken worden: de omkering van het goede in het kwade*, Garant, Antwerpen, 2007, p. 53
34. Gielis M. *Erasmus, Luther en de theologen van Leuven*, In: Peter Nissen, *Geloven inde Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Davidsfonds, Leuven, 2004, p. 83-97
35. Vanden Bossche H. (2011) *Over den geestelijken levenswandel der begijntjes*, Begijnhofkrant 33, p. 2-7
36. Philippen L.J.M. (1929) *Begijnhoven en spiritualiteit*, Ons Geestelijk Erf 3, p. 165- 196
37. Van Schaik J. *Ketters. Een geschiedenis naast de Kerk*, Davidsfonds, Leuven, 2016, p. 123-124
38. Pantheïsme: de leer dat God en de natuur een zijn. “Voor de pantheïst is de vereniging van de mens met God zo totaal, dat de mens uiteindelijk in God verdwijnt, zoals een druppel in de zee.” (overgenomen uit: Herwig Arts, *Het ongeloof gewogen over onzekerheid en atheïsme*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1982, p. 141)
39. Kuiken K. *Anonieme Maagd*, In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Anoniem> [08/11/2010]
40. Zomercursus Mystieke Literatuur (24.08 – 28.08.2014), Jezuiten in Nederland en Vlaanderen
41. Vanden Bossche H. (2015) *Op zoek naar de Brusselse begijnhoven*, Deel 2, Begijnhofkrant 47, p. 2-7
42. Van Driel S. *Voorwerp van Gods liefde Titus Brandsma over de weg die God en mens met elkaar gaan*, Lezing tijdens de jaarlijkse herdenking van Titus Brandsma, Reeks Karmelitaanse Vorming Nr. 17, Boxmeer, 2010, p. 9